

Literatura 1

Literární komunikace

Přehled témat a terminologie

1. část

jaro 2016

Literatura

Písemnictví – množina jazykových projevů (textů) esteticky zaměřených, tedy orientovaných na čtenářský zážitek z obsahu i formy

Nezaměňovat s písemnostmi (=veškeré tištěné texty)

Literatura – literární slovesnost - krásná literatura

Součástí literatury je i ústní slovesnost

Umělecká literatura (hodnototvorný subsystém literární slovesnosti) X

literatura populární

Beletrie = zpravidla fikční próza

Typické rysy krásné literatury :

subjektivnost

aktualizovaný jazyk

fiktivnost

intertextovost

zážitkovost

záměrný tvar

konkrétní představa

otevřený smysl

X

Rysy neliterárních projevů:

objektivnost

běžný jazyk

faktičnost

situovanost

informativnost

prostá sdělnost

pojmová abstrakce

praktický účel

Možná vnitřní členění literatury:

Literatura *umělecká X populární*

Literatura *národní X světová*

Literární **kategorie**: próza, poezie

Literární **druhy**: lyrika, epika, drama

Literární **žánry** (viz epické žánry, lyrické žánry)

Literární *směry* a literatura různých *období* (literární vývoj)

Funkce literatury:

Estetická funkce

- tato funkce vyvazuje text z bezprostředních úkolů životní praxe
- varianty estetické funkce: funkce magická, rituální, poetická, imaginativní, expresivní, katarzní, zábavná (rekreační, relaxační)

Typické prostředky estetické funkce: zvláštní způsob záznamu, aktualizace jazyka, příběh

Formativní funkce (didaktická, výchovná)

Projevy formativní funkce: poučný příběh, zosobnění dobra a zla v postavách, hodnotící stanovisko

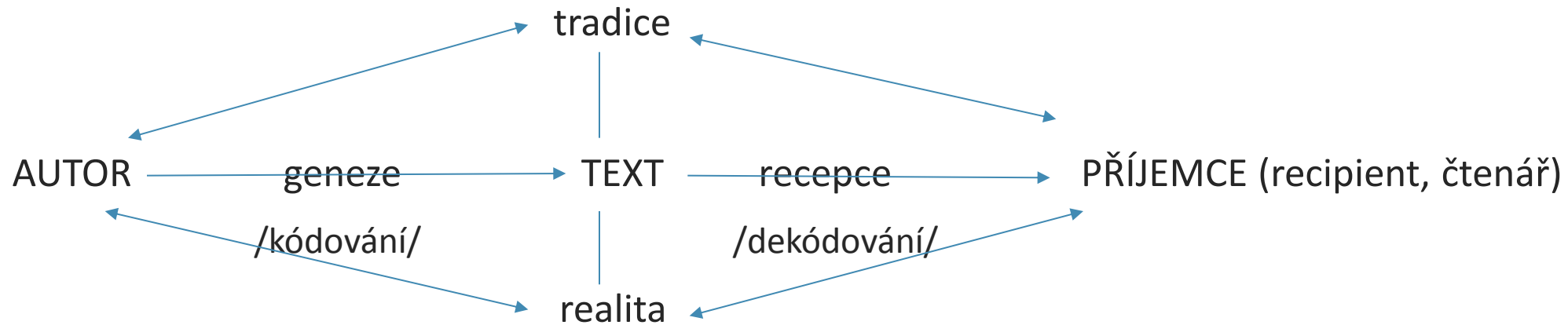
Poznávací funkce (kognitivní)

Není dána faktickými informacemi, ale myšlenkovým potenciálem

Literární komunikace

Komplexní proces zahrnující vznik a působení literárního díla na příjemce

Základní model literární komunikace:

Kód – souhrn prostředků (znaků) a pravidel pro přenos informace (základní kód = jazyk)

Jazykový kód – tvoří základ dorozumění

Literární (estetický, kulturní) **kód** – soubor znakových prostředků vystupujících ve struktuře literárních textů; je vybudován na principu jazykového kódu; osvojuje se vzděláním (souvisí s čtenářskou i lidskou zkušeností)

Poznání kódu = předpoklad dekódování.

Kód autora a **kód čtenáře** – mohou se stýkat, být v napětí i se míjet.

Denotace – základní, primární význam slov, vět i celých textů bez druhotných, odvozených významů

Konotace – vedlejší významy, podprahové; navrstvení dalších vztahů na základní význam slov, vět i celých textů rozšířením jejich významového pole

AUTOR

- **faktický** autor
- **modelový** autor

- sebevyjádření autora:
 - *subjektivizace*
 - *objektivizace*
 - *autobiografičnost*

- jméno autora

ČTENÁŘ

- **faktický** čtenář
- **modelový** čtenář

- **fikční adresát**

Literární věda a její rozdělení

Samostatná nauka zabývající se otázkami literatury a literární tvorby.

Skládá se ze tří oblastí:

- **teorie literatury**
- historie literatury
- literární kritiky

Důležitou součástí literární teorie je **poetika** = nauka o tvaru literárního díla (literární morfologie).

Struktura uměleckého díla

Dílčí složky struktury literárních děl (vrstvy, plány, - „z čeho se dílo skládá“) mohou být vyjádřeny obecnými modely, které mohou mít ne zcela totožnou podobu.

- např. model J. Hrabáka (Poetika):

1. jazyková výstavba.....vnější **forma**
2. kompozice (tematická výstavba; v epice syžet).....vnitřní **forma**
3. věcný obsah (v epice fabule).....věcný **obsah**
4. téma (hlavní myšlenka).....myšlenkový **obsah**

1. —————> 4. = postup čtenáře

4. —————> 1. = postup autora

Téma X námět

Téma = ideový a dějový základ díla, ústřední myšlenka (základní informace, „kondenzace obsahu“), vyjadřuje smysl, ke kterému směřují všechny „nižší“ informace (motivy atd.).

Téma odhalujeme až v průběhu četby.

U složitějšího díla rozlišujeme: základní téma a dílčí témata (např. kapitol).

Námět = čistě věcná informace, oddělená od myšlenkového hodnocení

Věcný obsah díla (tematické složky díla)

Základní jednotka tematické složky díla, nejmenší tematický stavební celek = **motiv**.

Motiv = významová jednotka bezprostředně vyšší než slovo, která podává věcnou informaci o skutečnosti (např. přijela babička, na stole leží kniha).

Obvyklé *rozlišení motivů* je podle obsahu na: dějové (dynamické), popisné (statické), charakterizační, přírodní, úvahové (reflexivní), interakční.

Podle pozice (role) v textu na: dominantní (klíčové), vedlejší, návratné (motiv procházející celým literárním dílem = leitmotiv)

Tzv. *motivické komplexy*:

- v epice:

- postavy

- děje (události)

- vnější svět (časoprostor)

- vypravěč

- v lyrice:

- lyrický subjekt

Postavy

Literární postava je každá bytost, která účinkuje v příběhu. Bytosti pouze zmiňované jsou součástí prostředí, ne postavami.

Postava je v příběhu buď přímo jednající subjekt, nebo objekt (neschopnost jednat).

Motivace postav (jejich jednání) – důvod určité akce.

Postavy se uplatňují v epice a dramatu, v lyrice je obdobou postavy lyrický subjekt.

Druhy postav:

- kladné – záporné – neutrální
- fiktivní – reálné (historické)
- přirozené – nadpřirozené – fantastické – hyperbolizované – antropomorfizované
- ploché – plastické
- konstantní – vývojové
- postavy-definice – postavy-hypotézy
- literární typ

Charakterizace postav:

- přímá = definuje postavu pomocí podstatných a přídavných jmen
- nepřímá = implicitní, nemusí být zcela jednoznačná (je vyjádřena činnostmi, řečí a způsobem myšlení postav i vnějším vzhledem)
- charakterizace jménem

Typy jmen postav – např.

- obyčejná
- historická
- expresivní (zvukomalebná)
- symbolická
- přezdívková
- redukováná

Děje (události, fabule)

Děj (**fabule**) = logická osa příběhu, kauzálně časový sled událostí; příhoda, o které se vypravuje; logika vztahů mezi postavami.

Fabuli si čtenář sestavuje až po přečtení díla.

Čas fabule = čas, o němž se vypravuje

Fabulace = konstruování příběhu.

Tlumočení příběhu = **narace**.

Složky „minimální fabule“: výchozí situace – nevratná změna situace (zápletka, zvrát) – rozuzlení.

Klasický model uceleného dramatického příběhu: expozice (seznámení s postavami, výchozí situace) – kolize (zápletka) – krize (rozvoj děje, vyvrcholení) – peripetie (retardační momenty, obrat naznačující opačné rozuzlení) – katastrofa (rozuzlení)

Prostor

Typy míst:

- geograficky určená (reálná místní jména)
- imaginární (fantastická)
- typizovaná
- symbolická (mytizovaná)

Překračování hranic mezi místy (prostory).

Motiv cesty.

Mikroprostor X makroprostor.

Popis prostoru: objektivní (nezaujaté pozorování, státnost) X subjektivní (expresivní, selektivní, dějové)

Vypravěč

Fiktivní osoba, která vypráví příběh, ale nelze ji ztotožnit s autorem.

Vyskytuje se jen v epice.

Vypravěč může být řešen a tedy vnímán s různou intenzitou:

- „promlouvání“ zdůrazňuje hlas vypravěče, jeho komentáře, vnímáme „fyzickou přítomnost“ vypravěče
- „předvádění“ omezuje přítomnost vypravěče na minimum, situace se jeví jako nezprostředkované, „zrcadlené“

Řeč vypravěče X řeč postav Mohou být zřetelně odlišeny, ale i se prostupovat.

DRUHY ŘEČI:

Přímá řeč

Nepřímá řeč

Polopřímá řeč

Nevlastní přímá řeč

Řeč *pronesená*

Řeč *myšlená*

Vnitřní monolog

Řeč zapsaná

Monolog

Dialog

VYPRAVĚČSKÁ FORMA

Ich-forma – řeč v 1. osobě singuláru i plurálu

- slouží subjektivizaci

Er-forma – řeč v 3. osobě

- vede k objektivizaci

Du-forma – 2. osoba singuláru (plurálu)

- směřuje k adresnosti (dialog, dopis, drama)

TYPY VYPRAVĚČE:

1. **vševědoucí** (nadosobní) – pozorovatel, plně informovaný, užívá er-formu
2. **reflektor** – také vševědoucí, ale do detailu ovládá jen jednu postavu, na kterou se soustřeďuje, užívá subjektivizovanou er-formu, „vnitřní oko“ postavy
3. **přímý** (personální, osobní) – účastník děje, postava, užívá ich-formu, tíhne k vnitřnímu monologu
4. **„oko kamery“** (neosobní) – zaměření na vnější znaky postav, popis chování
5. **autorský** – osobně zaujatý, v ich-formě vyjadřuje svůj postoj k příběhu, někdy se mění v postavu „autora“.

Existují i jiné typologie vypravěče, např. vševědoucí (autorský), osobní, přímý a „oko kamery“; nadosobní, osobní a neosobní; subjektivní, objektivní.

Pomyslným partnerem vypravěče je **fikční adresát**.

ADRESÁT ve struktuře textu:

- **implicitní**

- **explicitní** (tematizovaný)

- **fiktivní** (má vždy „tělo a hlas“, je regulérní postavou; „naslouchající či čtoucí“ postava)

- fiktivní posluchač

- fiktivní čtenář (fiktivní adresát neliterárních textů –
zápisků, dopisu)

deníkových

- **projektovaný** (může být zpřítomněn pouhým oslovením)

- „laskavý“ čtenář („Vidíte, čtenáři...“)

Lyrický subjekt (lyrické já)

Tematizovaný autor v lyrice.

Nositel lyrické výpovědi.

Prožitkové ohnisko básně.

Nitrotextový subjekt.

Rozdíl mezi postojem autora a lyrického subjektu ke skutečnosti může být nepatrný, ale i velký.

V textu může být přítomen přímo („já“), skrze přímého adresáta („ty“), je přítomen i v textech užívajících 3. osobu j. č. (lyrika autoreprezentační X předmětná)

Kompozice (tematická výstavba)

Kompozice = způsob členění a spojování textu; uspořádání tematických a jazykově-stylistických prostředků do jednoho systému.

V epice jde o **syžet** = způsob seřazení dějových složek; způsob uspořádání informací o fabuli.

Můžeme rozlišit:

Kompozici **vnější** (horizontální) – grafické členění.

Vnitřní (vertikální) – založená na tematických posloupnostech.

Mikrokompozici – uspořádání uvnitř jednotlivých částí.

Makrokompozici (architektoniku) – celkové uspořádání textu.

ZÁKLADNÍ KOMPOZIČNÍ PROSTŘEDKY (PRINCIPY):

Symetrie (souměrnost)

Opakování (repetice)

Variace (obměna)

Paralela (souběžnost)

Kontrast

Gradace (stupňování)

Číselná kompozice

KOMPOZIČNÍ POSTUPY EPIKY:

Kompozice **chronologická**

Kompozice **retrospektivní**

Kompozice **anticipační**

Kompozice **rámcová** (rámující)

Kompozice **řetězová**

Kompozice **epizodická**

Souvislost literárního druhu a žánru s kompozicí:

POEZIE: strofy, zpěvy, jednotlivé básně, cykly básní

PRÓZA: kapitoly, oddíly

LYRIKA: charakteristické je opakování, variování motivů, paralela, kontrast, gradace apod. (viz kompoziční prostředky)

EPIKA: charakteristické je rozvíjení příběhu (děje) na základě věcné souvislosti (sukcesivnost = posloupnost, následnost; kauzalita)

TITUL DÍLA = jeden z velmi významově exponovaných kompozičních prvků (vedle začátku /**prologu**/ a závěru /**epilogu**/)

Základní členění titulů:

tematické

obrazné (metaforické)

žánrové

aluzivní

Další varianty titulů:

protagonistické

dějové

temporální

lokalizační

objektové

mytizované

esejistické

gnómické (sentenční)

replikové

bipolární

citátové (metatextové)

mystifikační

Varianty se často v jediném titulu kombinují.

Jazyk umělecké literatury

Literatura podle svých potřeb využívá všechny roviny jazykového systému: **zvukovou (fonologickou), lexikální, syntaktickou a stylistikou.**

Fonologická rovina:

Hlásková instrumentace – využívání zvykových kvalit hlásek (jejich záměrné hromadění nebo jiný způsob organizace).

Typy hláskových instrumentací:

eufonie (libozvučnost) X **kakofonie** (nelibozvuk)

onomatopoeie – nápodoba reálných zvuků

paronomázie – spojení slov se stejným slovním základem

aliterace – opakování hlásek nebo skupin hlásek na počátku slov

nepravá etymologie - náhodná zvuková podoba naznačuje příbuznost zcela různých slov

slovní hříčka (kalambúr) – spojení podobně znějících slov s různým významem

Intonace (melodie)

Lexikální rovina:

poetismy

neologismy

synonyma / antonyma

konkréta (X abstrakta častější v odborném stylu)

expresiva

slangová slova

dialektismy

historismy

archaismy

homonyma

slova s více významy (mnohoznačná)

+ celá oblast obrazných vyjádření (viz básnické obrazy)

Syntaktická rovina:

Figury – atypické sestavy slov, záměrně se odchylojící od neutrálního vyjádření a plnící estetickou funkci

Inverze – převrácený (nepřirozený) slovosled

Anafora – epifora – epanastrofa – opakování slov na začátku (konci, začátku a konci) veršů nebo vět

Řečnická otázka – otázka nepředpokládající odpověď

Apostrofa – oslovení nepřítomné (zprav. fiktivní) osoby nebo neživého předmětu

Epizeuxis – opakování stejných slov za sebou

Enumerace - výčet

Exklamace - zvolání

Klimax X antiklimax - stupňování, resp. sestupný postup / X gradace zasahuje i do kompozice/

Paralelismus – opakování stejných nebo podobných syntaktických konstrukcí

Antiteze - dva významy (motivy, slovní spojení) v protikladném spojení, srovnání kontrastem

Paradox – spojení pojmů, které si navzájem odporují (nejen na základě významů slov, ale i běžných představ); zdánlivě nelogické spojení představ, které má hlubší význam

Oxymóron – spojení dvou slov s protichůdným významem, které se navzájem vylučují (vyskytuje se např. v příslovích a pořekadlech)

Eufemismus – vyjádření nepříjemné věci mírnějším způsobem (jev kvalitativní)

Litotes – zmírnění výroku pomocí dvojího záporu (jev kvantitativní)

Pleonasmus – opakování slov stejného nebo podobného významu pro zdůraznění, působí dojmem nadbytečnosti

Tautologie – rozvedení téhož sdělení dvěma nebo více slovy téhož významu, nepůsobí dojmem nadbytečnosti

Apoziopeze – nedokončená výpověď, v textu ji vyznačují tři tečky nebo pomlčka

Elipsa – výpustka, vynechání méně důležitých částí výpovědi (dají se domyslet)

Anakolut – odchylka od pravidelné větné stavby; narušení započatého větného schématu vybočením z vazby uprostřed věty

Zeugma – odchylka od pravidelné větné stavby; přísudek se spojuje s více podměty nebo předměty, ale hodí se jen k jednomu

Polysyndeton X asyndeton (nadměrné opakování spojek X vynechávání spojek)

Chiasmus – opakování stejného slova nebo slovního spojení v opačném sledu v rámci dvou vět

Stylová rovina:

Autorský styl se utváří na průsečíku různých rovin jazyka.

Autorský styl – užší pojem (týká se jazyka)

Autorská poetika – širší pojem (zahrnuje i specifické vidění světa)

Básnické obrazy (tropy):

TROPY = nepřímá pojmenování, použití slova v přeneseném významu

METAFORA = nepřímé pojmenování, vzniká záměnou jednoho slova (slovního spojení) jiným slovem (slovním spojením) na principu podobnosti jevů.

Metafora – lexikalizovaná (vodovodní kohoutek)

- básnická (oba významy vnímáme stejně intenzivně, spojení dvou pojmů do jednoho obrazu – „sosny narazily čelem o čelo“)

PŘIROVNÁNÍ – má vlastnosti metafory

- má ale 3 prvky: porovnávaný – porovnávací – společná vlastnost

„řítí se na něj jako lev“ = přirovnání

„lev se na něj řítí“ = metafora

- ustálená přirovnání = frazeologismy (chytrý jako liška)

ALEGORIE = jinotaj, druh metaforu uplatněný v celém textu; vyjádření obsahu, myšlenky, která nemůže být (není) vyjádřena přímo

- příběh vyjadřuje skutečný (utajovaný) děj, který tvoří druhý plán textu a dává mu abstraktní smysl.

- nejjednodušší alegorie = bajka

EPITETON = zvláštní druh přívlastku

epiteton constans (stálý) – váže se pevně k určitému podstatnému jménu

epiteton ornans (ozdobný) – je originální, znamená oživení, neobvyklost

PERSONIFIKACE = druh metaforu, zakládá se na přenášení vlastností živých bytostí na neživé předměty, věci nebo abstraktní pojmy

Antropomorfizace = přenášení vlastností specificky lidských (na neživé věci nebo na zvířata)

SYNESTÉZIE = druh metafor, zakládá se na spojení dvou pojmů označujících různé smyslové vjemy

- podstatné jméno (pravý smysl) + přídavné jméno (obrazné užití)
- sloveso + jiný slovní druh

METONYMIE = druh básnického tropu, záměna jednoho slova (slovního spojení) jiným slovem (slovním spojením) na základě vnějších vztahů nebo věcné souvislosti

- časté i v běžné řeči (vypít skleničku, číst Hrabala, ulice spí...)

SYNEKDOCHA = záměna jednoho slova (slovního spojení) jiným slovem (spojením) na základě kvantitativního vztahu mezi nimi

- užívá se tehdy, pokud je celek charakteristický pro část, resp. část pro celek
- pět **druhů** synekdochy:
 - *pars pro toto*
 - *tutum pro parte*
 - *jednotné číslo ve významu množného*
 - *rod za druh*
 - *druh za rod*

ANTONOMAZE = druh metonymie, místo jména osoby se použije popis nebo nějaká charakteristická vlastnost

PERIFRÁZE = nepřímé pojmenování se znaky metonymie, předmět nebo pojem se nepojmenuje přímo, ale opisem, vyjmenováním charakteristických znaků, vlastností

HYPERBOLA = zveličování, nadsázka, patří k metonymii

- za hyperbolu lze vždy nalézt slovo bez nadsázky

SYMBOL = třetí hlavní druh tropu; nedochází u něj však k záměně slov, ale na prvotní význam se navrstvuje další, slovo nabývá abstraktní smysl

/obecně každý znak, který vzniká na základě konvenčního označení/

IRONIE = druh nepřímého pojmenování, u něhož dochází k posunu významu do opačného pólu

- dva druhy:

- kladné hodnocení s negativním významem

- výrazy s negativním významem jsou nositeli pozitivních hodnot

Použitá literatura:

Hrabák, J. *Poetika*. Praha: Československý spisovatel, 1973.

Hrabák, J.- Štěpánek, V. *Úvod do teorie literatury*. Praha: SPN, 1987.

Jedličková, A. *Ke komu mluví vypravěč?* Jinočany: H&H, 1993.

Peterka, J. *Teorie literatury pro učitele*. Praha: PdF UK, 2006.